

SZENDE TAMÁS: MEGÉRTHETJÜK-E EGYMÁST? KORUNK KOMMUNIKÁCIÓS ZAVARAI

Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987. 302 p.

Mik a nyelvi közlés sikerének feltételei? A nyelvi érintkezésben álló emberek megfelelően használják-e a nyelvet ahhoz, hogy megértsék egymást? A nyelv teoretikus értelemben vett hasznavehetőségéből kiindulva a kötet azt vizsgálja, hogy a beszédpartnerek mit, miért és hogyan tévesztenek a közlési szituációban. A tárgykör határait szűkebbre vonva: a könyv a kommunikációs zavarokat, az ezekkel egybeeső nyelvhasználati vétségeket veszi számba, a közlés hibáinak egyedi és társadalmi forrásait, hatásaikat, felszámolásuk esélyeit. Módszerében két szélső pólus felől közelít a témához: kiterjedt szakirodalomra való hivatkozással világít rá az elméleti összefüggésekre (1—5. fejezet); tényszerű adatokat szolgáltat a „Korunk kommunikációs zavarai” konferencia anyagával (6. Függelék).

Hajszálrepedések egy rendszerben. Tények, érzelmek...

A köznapi beszéd folyamatában érzékelhető nyelvi változások legközvetlenebbül az artikulációs különbözőségekből nyilvánulnak meg. Bár a normától eltérő kiejtésbeli módosítások fenntartják a közlés ökonómiáját, de esélyt is adnak arra, hogy akadályozzák a megértést. A magyar nyelv hangzási állapotában bekövetkező változások típusait tételesen felsorolva (a hangrendszer időtartamviszonyaitól a beszédtempón át a hanglejtésformáig) megállapítható, hogy mindezek nem teszik lehetetlenné a megértést. Azonban a grammatikai rendszer elemei közötti nem megfelelő választások, „szabálytalan” alakulatok már korlátozhatják a közlés eredményességét: a tényállásleírások esetlegessé, pontatlanná válnak. Többek között az *ami/amely* vonatkozó névmások, az *a/az/egy* névelő nélküli szóalakok, az *alanyi/tárgyas igergozás* ingadozó használatával logikailag átszerkesztődhetnek az állítások: a specifikus jelölő szerep csorbát szenved, az általános kerül előtérbe; az igei perifrázisok (körülírások) és a melléknévi igeneves névszói állítmányok személytelenné teszik a közlést. E tendenciák megjelenését, okait, terjedését vizsgálva az izoláció (elszigetelés) néhány, nyelven kívüli mozzanatát érhetjük tetten.

Az izolációt közvetlen bizonyító *dologiasítás*, tárgyiasítás elterjedése a dinamikus-aspektusok háttérbe szorításával azt a szemléleti, gondolkodásbeli átszerkesztést példázza, amely a közlést a vizualitáshoz, az érzéki úton megközelíthetőhöz hozza közelebb, a megértve feldolgozandó helyett. A jelenség másik megnyilvánulási formája a túlzott mértékű *általánosítás*, amelyben a közlés címzettje lehetséges „olvasatokkal” vonatkoztatja a tartalmat a közlés tárgyára — a torzulás esélyével. S harmadszorra a *személytelenítés* mint elszigetelő mozzanat megcsönkíthatja a közleményt, ha a tényállás önmagára korlátozva abszolúttá, kapcsolat nélkülivé válik.

A vázolt tendenciák — hiányosságai ellenére — elsősorban nem a nyelvi rendszer; hanem a nyelvhasználat problémakörébe tartoznak, hatnak a személyközi kapcsolatokra, s ezzel interdiszciplináris összefüggésekre irányítják a figyelmet.

Az egyik legkevésbé ismert, feltáratlan terület az érzelem nyelvi kifejezéseinek,

szerepének megítélése a közlésben. Több vonatkozó kutatás mélyreható, történetileg is igazolt koncepcióját felhasználva, a szerző megállapítja, hogy a nyelvi változásokban a fokozódó absztrakció, a nagy hatású intellektualizálódási folyamat leszűkíti az érzelmek kifejezésének lehetőségeit. De nem a nyelv a felelős elsősorban érzelmi világunk elszegényedéséért. Sokkal inkább a társadalmi-szocializációs és ezekkel összefüggő individuális lélektani okok: a hospitalizálódás, az akceleráció, a szorongás, az ingerekkel való túlhalmozás, a neurózis stb. Az érzelmkifejezés elhalkulása a nyelv jelenségszintjein a beszéddallam, a hanglejtések egysíkú formáiban, a monoton, ritmustalan, gyors beszédtempóban nyilvánul meg, illetve a képszerűség sorvadásában, a metaforikus szóhasználat eltűnésében. Mindezek egyenes következménye, hogy a kapcsolatteremtés képessége csökken, így a sikeres interakciónak kevesebb esélye marad.

Kimondható-e a világ?

Mit jelent a közlés eredményessége? Alkalmas-e a nyelv a kielégítő tartalom közvetítésére?

A kérdések megválaszolásához tanácsos elidőzni a nyelvtudomány XX. századi fejlődéstörténetének néhány állomásán. A nyelvészeti pragmatika koncepciói új típusú közlésmodell képzésének igényével léptek fel: a beszélő, a hallgató; ami elhangzik; ez utóbbinak nyílt és közvetett tartalma; a nyelvi viselkedés céltételező természete; az előfeltevések, háttértartalmak; az interakció általános szabályai, a szövegnyelvészeti vizsgálódásai mind megerősítik a kérdőfeltevést, hogy minek és hogyan kell történnie ahhoz, hogy a közlés sikeres legyen.

Az adott kommunikációs helyzetnek megfelelő, egyedi stratégiákkal szerveződő szövegalkotás tényezőinek összefüggései felvetik a nyelvi szerkezetek és a valódi világ viszonyának kérdéseit, és a nyelvi kifejezés lehetőségeinek határait irányítják a figyelem középpontjába. A nyelvi determinizmus kritikáján túl a *nyelvi közlés értelmének*, jelentésének pontosságáról szóló filozófiai megközelítésen érdemes elgondolkodni.

A nyelvrendszer és a nyelvhasználat elkülönítésével világossá válik, hogy a világ valamennyi ténye és összefüggése utolérhető nyelvi úton: a nyelv abszolút nyitottsága és bővíthetősége által. Így ahhoz a megállapításhoz jutunk el, hogy a *megértést* zavaró tényezők nem nyelvi korlátokból fakadnak.

A nyelvészajátítás folyamatában a konvencionális nyelvi jelek az egyedi tapasztalatok közegeként áthatolva válnak kifejező eszközzé. A közlés egyéni és társadalmi rögzítettségének viszonyában a közleménynek olyan tartalmi mozzanatait kell tehát keresni, amelyek a jelkészletből való aktuális választás *módjára* vonatkoznak. Az egyéni és a szociális irányítottság arányeltolódásai a hírérték fokozatait, vagy redundanciát, vagy többértelműséget stb. hozhatnak létre. A közlés eredményességének feltételrendszere többváltozós függvényhez hasonlítható: a szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatok, a közlésfolyamatban részt vevők egymáshoz való viszonya, a kommunikációs szándékokkal kapcsolatos tények, a jelátvitel közvetlenségének körülményei és az újrászabályozási eljárások. Ha a fenti feltételek megvalósulnak, már csak a közlés technikai megvalósításának buktatóira kell gondolnunk.

Ahogy a közlés formálódik és lefolyik

A közlést a szerző egy rendszer működésfolyamatának fogja fel, amely adott pillanatban sajátos *állapotterben* (alterekben, síkokkal, vektorokkal) értelmezhető fogalmi úton. A mindennapi közlés gyakorlatában ez azt jelenti, hogy minden nyelvi eredményt az alkotó összetevők aktuális értékei (jelentéstani, szintaktikai stb.) *határozzák meg*. Az állapottér 3 kiemelt alterének (a kölcsönhatások, az idő, a közlemény aktuális érvényessége) leírásában a közléstényezők lehetséges értékeinek viszonylagos

sorozataival, tartományaival, működésével ismerkedhetünk meg. Az *eseményteret* pedig olyan nyelvi szempontból is összetevőket tartalmazó események alkotják, amelyekben más valószínűségi értékek rendelődnek. Pl. a közlési módosulásokon meg keresztül, a hírértékviszonyok megváltoznak.

A közlési esemény közvetíti a tartalmat. A szándékolt tartalom a közlemény leg-súlyosabb összetevője, amelynek a jelentés a központi eleme. A kommunikációs zavarok mélyebb megismeréséhez a jel/jeltárgy/jelentés néhány összefüggésére is szükség van. Pl. az aktuális jelentésre, amelynek viszonyosságában a jel a jeltárgynak oly módon felel meg, hogy általános jellegét fenntartja. A jelentés kötetlensége és állandósága a szó vagy mondat konkrét eseteiben értelmet nyer, mely kötött és egyszerű. A vizsgált téma szempontjából lényeges még a szójelentés kölcsönviszonyainak (szótári, specifikus jelentés), a denotáció, s főleg a konnotáció jelenségének ismerete.

A kommunikációban nemcsak a szoros értelemben vett nyelvi tartalmak közvetítenek információt, hanem a hanglejtésen, beszédtempón túl a testmozgás (gesztus, mimika) és a térközszabályozás eseményei is. A közlés tartalmi összetevői természetesen egyetlen közlemény egészén belül szervesen ötvöződnek, s csak elméletileg választhatók külön rétegekre: irány-, tényállás-, viszony- és céltartalmakra, s végül a nem verbális tartalmakra. Ezen eszköztár már alkalmas arra, hogy a mindennapi nyelvhasználat zavarait elemezni lehessen.

Túláltalánosítunk

A szerző e fejezetben tér át arra, hogy az elméleti áttekintésben foglaltakat a gyakorlatban is tetten érje. A *közléshiányról* szólva megállapítja, hogy ez akkor jön létre, ha a közlés eseményteréből bizonyos kommunikációs események kimaradnak. Fajtái: a hallgatás és elhallgatás. Ez utóbbi kényszerűségből fakad, és a közlési zavarok alapkategóriájával, az általánossal való helyettesítéssel jellemezhető. Az *egyirányú közlés* főbb jellemzői: a személytelen nyelvi szerkezetek használata, a közlőre vonatkozó információk részleges hiánya, alacsony informatív érték. A túláltalánosítás mozzanata az egyirányú közlésben a címzettek általánosítását jelenti. A *dimenziótorzítás* („görbetükör”) változatait a közléshelyzet, a közlő/közlőtárs egyedi ismeretrendszere, a háttértartalmak, előfeltevések, az érzelmi minősítések zavarai hozhatják létre. Csorbát szenved a közlemény tárgymegjelölő pontosságának feltétele, az empátia kiegyenlítetlen, különbség van a közlő szándéka és a közlőtárs követőkészsége között stb. A *pozicionális befolyásoltságban* megbomlik a közléstárgy és a közlőtársak közötti természetes egyensúly, a kölcsönösség. Az így létrejött közlésben a háttértartalmakat jelentős részben előfeltevések alkotják. Formai jegyeikre leginkább jellemzők: az első személyhez kötöttség, az ad hoc definíciók alkalmazása, az álkövetkeztetések, az érzelmi töltésű elemek túlsúlya. A közlésben az általános helyettesíti a specifikus tényállásokat. A ráhatás (a túlzott érzékletességgel) ellentmondásossá teszi a közlemény érvényességét. A *hazugság* a téves állítás, a megtévesztés kommunikációs eseteiben legszembetűnőbb a társadalmi rétegtagozódással való összefüggés. Az iménti közlés a közlőtárs szempontjából eredménytelen, a hallgatót manipulálja. S végül a szövegtúltengés, kétféle értelemben is. Részben vonatkoztatható a közlő egyén bőbeszédűségére, részben a tömegkommunikációs eszközök által permanensen kínált felhalmozódó közlésmennyiségre. A mértéktelen szövegmennyiség nem tartalmaz arányosan több információt, annál inkább redundanciát. E jelenségtípusban is megfigyelhető, hogy a túltermelt általános állítások tömege elnyomja a specifikus állításokat, a címzett egyéni szempontjai módosulhatnak, a manipuláció esélye megnő.

Képletesen szólva

A közlési típusoknak van néhány, egyedi jelentésekben megragadható változata. A *neologizmusok* megjelenésével a közlemény tartalmi mozzanatainak pontossága

hiányos marad. A *képes kifejezések* (trópusok) már eleve tartalmaznak helyettesítő elemet. A metaforikus szóhasználattal a tényleírásban a közlőnek a közlés tárgyához való viszonyával cserélődik fel a tulajdonképpeni közölnivaló (obszcén szavak, eufemizmus). Az *affektív* jelentéstartalmú szavak önmagukban is megvalósíthatnak zavartípust, vagy halmozott alkalmazásuk zárt körülménnyé teszi a szöveget.

A kommunikációs zavarként értelmezett többértelműség oka bizonyos kifejezések jelentéstani többértelműsége. Zavar mindaddig nincs, ameddig a jelentések elkülönítését a közlő specifikussá teszi — a többértelműséget kizáró választással. A szerző a többértelműség elvben lehetséges két változatát különbözteti meg: a félreértést és a célzást. Összességében a túláltalánosítás tézise kiterjeszthető a közlésfolyamatra is (a nyilvános közléseket megfigyelve gyakori az általános alany használata, ritkul a személyes névmás stb.). Ez figyelhető meg a közhelyekben is, amelyek kialakulásuk módjában váltak kommunikációs zavarrá. A nyelvi események eleve korlátozódnak a közhelyekben, sztereotíp kötöttség tükrözi a valóság redukálását. Azt a közvetlen kommunikációs célt szolgálják, hogy kölcsönösen elfogadható végeredménnyel zárják az érintkezést. Ugyanakkor az ismeretek anyagát oly módon rögzítik, hogy a releváns információkat háttérbe szorítják.

S végül a nyelvhasználati szokások, a rétegenyelv és a zsargon jelleg jellemzőiről. A szerző megállapítja, hogy ez utóbbi a modern társadalmakban lehetségessé vált társadalmi mobilitás laza formájával áll összefüggésben, a társadalmi pozíciónyerés és megtartás nyelvi formájává vált. Ebben kétféle jelentéscsere figyelhető meg: semleges, köznyelvi szót szakszóval helyettesít, illetve kisajátít fogalmakat a köznyelvi jelentésekből. A zsargon kommunikációs zavar volta szintén a túláltalánosításra vezethető vissza.

Korunk kommunikációs zavarai

A kötet utolsó fejezete összegyűjti az ugyanilyen címmel 1980-ban Budapesten megtartott konferencia előadásainak anyagát. Figyelemfelkeltésül néhány cím: „Nem tanulnak meg rendesen beszélni”, „Mert nincs szívük!”, „A lényegét nem mondják”.

E fejezettel nem az volt a szerző szándéka, hogy bizonyítékokat gyűjtsön elméleti megfontolásaihoz. Sokkal inkább az, hogy — a dokumentumértéken túl — összefogja a távolabbra tekintő elemzéseket, amelyek azt igazolják, hogy a nyelvhasználat kérdéseire csak interdiszciplináris megközelítéssel tudunk kielégítő választ adni.

Vidra Klára

Irodalom

Bencze Lóránt, *Nyr.* 111. (1987.) 3. 366—369.